

Razlozi za žaljenje

Filip Grgić*

Sažetak

U članku raspravljam o zamisli, koju je sugerirao Bernard Williams, da se žaljenje zbog vlastite prošle radnje tiče našega identiteta i karaktera kao djelatnikâ. Suprotno Williamsu, tvrdim da konstitutivna misao takve vrste žaljenja nije “da su stvari barem bile drukčije”, nego “da sam barem učinio drukčije”, te da ta misao vrijedi za sve slučajeve žaljenja zbog vlastite prošle radnje, uključujući i slučajeve praktičnoga sukoba i akcidentalnoga djelovanja. Sukladno tomu, onaj tko osjeća takvu vrstu žaljenja privajava ono što je učinio kao vlastitu radnju i preuzima neku vrstu odgovornosti za nju, bez obzira na to je li riječ o pravom ili akcidentalnom djelovanju.

Ključne riječi: Bernard Williams; djelovanje; emocije; odgovornost; žaljenje

Uvod

Emocionalni stavovi prema vlastitim prošlim radnjama imaju važnu ulogu u našem životu. Oni otkrivaju što nam je važno i što smatramo vrijednim te u velikoj mjeri usmjeravaju naše buduće djelovanje. Izostanak emocionalnih stavova prema onomu što smo učinili, indiferentnost i bešćutnost očituje neku vrstu manjkavosti.

Dvije su skupine emocionalnih stavova koje možemo imati prema vlastitim prošlim radnjama. S jedne strane, prema njima možemo gajiti pozitivne emocije: možemo biti zadovoljni onime što smo učinili, osjećati zbog toga radost, ushit, ponos i sl. Drugim riječima, vlastite prošle radnje možemo emocionalno afirmirati. S druge strane, prema onomu što smo učinili možemo imati niz negativnih emocija. Njih, kako se čini, ima više nego onih pozitivnih: od osjećaja nelagode, nezadovoljstva i žalosti do osjećaja srama, krivnje, kajanja i griznje savjesti. Tu spada i emocija o kojoj ću ovdje raspravljati, a to je žaljenje.¹

* Dr. sc. Filip Grgić, znanstveni savjetnik, Institut za filozofiju. Adresa: Ulica grada Vukovara 54, 10 000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2130-3548>. E-adresa: filip@ifzg.hr

1 Pod *žaljenjem* ovdje razumijem ono što se u psihološkoj i filozofskoj literaturi engleskoga govornoga područja naziva *regret*. Kao i *regret*, *žaljenje* može značiti različite stvari. Možemo žaliti zbog nečega — to je konstrukcija koja me zanima u ovom članku — ali i za nečim (primjerice

Na važnost emocije žaljenja u suvremenoj je filozofiji prvi skrenuo pozornost Bernard Williams, i to najprije u svojoj raspravi o moralnim sukobima (Williams, 1973), a potom osobito u raspravi o važnosti sretnoga i nesretnoga slučaja za razumijevanje pojma morala (Williams, 1981). U toj raspravi Williams želi pokazati da ako priznamo važnu ulogu koju u našem djelovanju imaju sretne i nesretne okolnosti koje su izvan naše kontrole, onda će to imati velike posljedice po uobičajeno (prije svega kantovsko) poimanje morala i odgovornosti, prema kojemu su ti pojmovi posve pročišćeni od čimbenika koji nisu pod čovjekovom kontrolom. Da je takvo uobičajeno shvaćanje pogrešno, pokazuje, između ostaloga, fenomen žaljenja zbog vlastitih prošlih radnja, tj. žaljenja koje osjećamo u svojstvu djelatnika (*agent-regret*, kako ga naziva Williams), a ne promatrača. Naime, kako tvrdi Williams, žaljenje čak i zbog onoga što smo učinili kao ishod loše sreće, bez ikakve vlastite krivnje, neminovno je i, što je važnije, sasvim racionalno. Filozofske rasprave o žaljenju koje su uslijedile uglavnom su polazile od Williamsovih uvida, kritički ih ispitujući i usredotočavajući se u prvom redu na opravdanost izdvajanja žaljenja zbog vlastitih prošlih radnja kao zasebne vrste emocija, na njezin odnos prema srodnim emocijama, na njezinu racionalnost, ali i, općenito, na njezinu ulogu u čovjekovu praktičnom životu (usp. Baron, 1988; Bagnoli, 2000; Sussman, 2018; Wallace, 2013).

Ovaj članak trebao bi biti skroman doprinos tim raspravama. Zanima me pitanje je li uistinu tako da nam emocija žaljenja zbog onoga što smo učinili otkriva nešto o našem »identitetu i karakteru kao djelatnikâ«, kao što tvrdi Williams (1981, 29).² Čini mi se da odgovor na to pitanje mora biti potvrđan, ali iz pomalo drukčijih razloga nego što su oni koje nudi Williams. Žaljenje potvrđuje da radnju prisvajamo kao svoju i preuzimamo odgovornost za nju, čak i u slučajevima kada ne postoje objektivni razlozi za pripisivanje ikakve vrste odgovornosti osim kauzalne. Stoga ono na neki način definira ono što svatko od nas shvaća kao granice vlastita djelovanja.

1. Žaljenje

Najprije bi bilo korisno kazati par riječi o tom što točno ovdje razumijem pod žaljenjem. Do sada sam govorio o žaljenju kao emociji koju osjećamo zbog vlastitih prošlih radnja, i toga ću se i nadalje držati. No, žaliti možemo i zbog onoga što se je dogodilo i nečemu ili nekome drugomu, posve neovisno o našem djelovanju i mogućem utjecaju. Primjerice, možemo žaliti zbog toga što je potres doveo do ljudskih žrtava. Po svemu sudeći, u takvim slučajevima emociju pobuđuje to što

za dobrim starim vremenima). Žaljenje možemo izražavati zbog nečega u što nismo bili upleteni (primjerice ako žalim zbog žrtava potresa u Turskoj), ali možemo i požaliti ili zažaliti zbog onoga što smo sami učinili, i to je značenje o kojem ću uglavnom govoriti. O žaljenju i srodnim emocijama na hrvatskom usp. Lacković Grgin (2012). O nekim terminološkim pitanjima u vezi s *regret* usp. Scarre (2017).

2 Sve je citate na hrvatski preveo autor rada.

se osjećamo na neki način povezanima s onima koji su bili uključeni u događaj koji je izazvao žaljenje — i mi i žrtve potresa smo ljudska bića. Isto tako, takvi slučajevi pokazuju da se žaljenje u prvom redu tiče onoga čemu pridajemo vrijednost, kao što je ljudski život. No, iako oni povlače za sobom niz zanimljivih i važnih pitanja, ovdje ih ostavljam po strani. K tomu, ograničavam se na slučajeve žaljenja zbog vlastitih radnja u prošlosti, iako je moguće da čovjek žali zbog toga što mora učiniti nešto u trenutku kada donosi odluku da to učini.

Žaljenje se obično opisuje kao kontrafaktička emocija: čovjek koji žali zbog nečega upušta se, površno ili detaljno, u zamišljanje alternativnih scenarija koji su takvi da vode drukčijemu i boljem ishodu nego što je onaj koji je izazvao žaljenje (Kahneman i Tversky, 1982; Kamtekar i Nichols, 2019). Williams također tvrdi da je “konstitutivna misao” žaljenja nešto poput “da su stvari barem bile drukčije” (Williams, 1981, 27; usp. Scarre, 2017). Misao “da su stvari barem bile drukčije”, doduše, proteže se na područje koje je šire od područja žaljenja zbog vlastitih radnja. Tu misao možemo pripisati i onomu tko žali zbog onoga što se je dogodilo nekome ili nečemu drugomu: žaljenje zbog toga što je potres doveo do ljudskih žrtava uključuje želju za ostvarenjem alternativnoga stanja stvari. Stoga se čini primjerenijim kazati da žaljenje zbog vlastite radnje uključuje specifičnu i odgovarajuću vrstu misli, naime “da sam barem učinio drukčije”: čovjek koji žali zbog onoga što je učinio upušta se, površno ili detaljno, u zamišljanje alternativnih scenarija u kojima on čini nešto drugo nego ono što je učinio, što dovodi do ishoda koji je bolji od onoga koji je uzrok žaljenja.

Williams se s tim ne slaže. On smatra da misao “da sam barem učinio drukčije” ne može biti konstitutivna misao žaljenja zato što se žaljenje javlja i u situacijama moralnoga ili, općenitije, praktičnoga sukoba (Williams, 1981, 31). Riječ je o situacijama u kojima imamo razloga učiniti i A i B (ili u kojima smatramo da bismo trebali, ili da je dobro, učiniti i A i B), pri čemu su A i B nespojivi, tj. ne možemo učiniti i jedno i drugo, ali ne možemo ni izbjeći da učinimo jedno ili drugo. Primjerice, nekome smo nešto obećali, ali obećanje ne možemo ispuniti jer smo nenadano u trenutku kada smo ga trebali ispuniti postali obvezani učiniti nešto drugo, recimo pomoći prijatelju u nevolji. Iako smo imali dobar razlog prekršiti obećanje, obveza držanja obećanja nije nestala, nego čini svojevrsni moralni ostatak, a emocionalni odnos prema njemu jest žaljenje (Williams, 1973, 175; 1981, 31). Tu možemo ubrojiti i situacije klasičnoga tragičnoga sukoba u kakvu se nalazi primjerice Agamemnon, koji mora birati između vojnoga uspjeha i života svoje kćeri (Williams, 1973, 173; Warren, 2022, 14–15; 21–22). U takvim situacijama, prema Williamsu, misao “da sam barem učinio drukčije” nije primjerena jer alternativna radnja nije bolja od učinjene.

No, što bi u takvim slučajevima praktičnoga sukoba mogla značiti misao “da su stvari barem bile drukčije”, koja navodno jest primjerena? Ona ne može značiti “da je barem umjesto A ostvareno B” jer B nije ništa bolje od A. Kako bi se dobilo pravo značenje, potrebno je učiniti jedan korak unatrag, tako da se obuhvati i razdoblje prije javljanja sukoba. U tom slučaju misao “da su stvari barem bile drukčije” može značiti dvije stvari. Može značiti, kao prvo, “da barem

nisam bio naveden činiti A ili B”. No, uočimo da u tom slučaju, ako čovjek učini primjerice A, njegova emocionalna reakcija na to ne može biti žaljenje u onom smislu u kojem ovdje govorim o žaljenju. Čovjek može biti višom silom naveden na to da učini A ili B, kao što je Agamemnona na situaciju u kojoj se našao naveo Artemidin bijes ili kao što zbog okolnosti izvan moje kontrole mogu biti naveden na to da moram birati između ispunjavanja obećanja i pomaganja prijatelju u nevolji. Takve su situacije primjeri miješanih radnja, kako ih naziva Aristotel (1894, 3.1.1110a11–14): u njima čovjek voljno čini ili A ili B, ali je nevoljno naveden na alternativu. Sukladno tomu, ako čovjek žali zbog toga što je učinio primjerice A, onda je riječ o, da tako kažem, miješanom žaljenju: on žali i u svojstvu djelatnika i u svojstvu promatrača koji je mimo svoje volje naveden na nešto. Stoga to nije žaljenje o kojem govori Williams i koje je moja tema ovdje.

Zato je primjerenije, kao drugo, pretpostaviti da misao “da su stvari barem bile drukčije” u slučajevima praktičnoga sukoba znači “da barem nisam sam sebe, svojim ranijim postupcima, doveo do toga da moram činiti nespojive A ili B” — a to ne znači ništa drugo nego “da sam barem učinio drukčije”, pomišljeno kao da se odnosi i na razdoblje prije sukoba. Ako sam prekršio obećanje zato što sam sâm sebe, svojim ranijim postupcima, doveo u situaciju da moram birati između ispunjavanja obećanja i pomaganja prijatelju u nevolji, onda je smisljeno kazati da žalim upravo zbog toga što sam prekršio obećanje, jer sam to mogao spriječiti.³ Prema tomu, suprotno onomu što smatra Williams, misao “da sam barem učinio drukčije” konstitutivna je misao žaljenja i u slučaju praktičnih sukoba: čovjek koji žali zbog toga što je učinio jednu od sukobljenih alternativa upušta se, površno ili podrobno, u zamišljanje alternativnih scenarija u kojima on ranije čini nešto drugo nego što je učinio, a što dovodi do toga da nije uvučen u praktični sukob i, sukladno tomu, boljega ishoda.

Što se tiče odnosa žaljenja prema drugim srodnim emocijama, kao što su osjećaj krivnje, kajanje ili grižnja savjesti, stvari tu nisu sasvim jasne. S jedne strane, žaljenje možemo razlikovati od tih emocija — možemo kazati, primjerice, da čovjek žali zbog onoga što je učinio, ali da pritom ne osjeća grižnju savjesti. S druge strane, žaljenje možemo shvatiti kao generičku emociju koja obuhvaća nekoliko srodnih emocija. Ovdje ne moram birati među tim dvama shvaćanjima. Pojam žaljenja koji me zanima pojam je osjećaja nelagode ili boli zbog vlastite radnje u prošlosti čija konstitutivna misao, ili spoznajna sastavnica, glasi “da sam barem učinio drukčije”. Očito je da ta definicija može vrijediti i za druge srodne emocije, koje imaju drukčiji uzrok i različite intenzitete.

2. *Okolnosti žaljenja*

Razmotrimo sada različite situacije u kojima čovjek može žaliti zbog onoga što je učinio. Ima ih puno i raznovrsne su. Često uključuju i druge emocije, a

3 To ne znači, naravno, da nam žaljenje u takvim slučajevima sugerira da bismo trebali izbjegavati praktične sukobe, koje ionako ne možemo predvidjeti. Sugerira nam možda da bismo trebali temeljitije razmišljati.

ponekad je žaljenje pomiješano s afirmativnim emocijama. Izdvojiti ću tri tipične vrste situacija.⁴

(1) Ponekad žalimo zbog odluke koju smo donijeli. Najčešće je riječ o tom da žalimo zbog toga što nismo donijeli neku drugu odluku umjesto one koju smo donijeli. Ta druga odluka, koju sada smatramo boljom, možda je bila predmetom izvornoga prosuđivanja o tom što da učinimo, ali možda i nije bila, nego nam u trenutku prosuđivanja uopće nije padala na pamet, iako sada mislimo da je mogla i trebala. Ponekad pak razlog za žaljenje nije to što nismo donijeli neku drugu odluku umjesto one koju smo donijeli. Ponekad i dalje smatramo da je odluka koju smo donijeli dobra, tj. nešto što smo trebali učiniti, ali ona sama predstavlja razlog za žaljenje, primjerice kada žalimo zbog toga što smo nekoga morali otpustiti. Nadalje, ono zbog čega žalimo ponekad nije odluka sama po sebi, nego neka njezina posljedica, koju smo ili predvidjeli ili nismo (ali kasnije smatramo da smo je mogli i trebali predvidjeti). Naposljetku, u tu vrstu situacija spada i žaljenje zbog odluke koju smo donijeli nalazeći se u praktičnom sukobu. Takve sam slučajeve opisao gore.

(2) Ponekad ne žalimo zbog odluke koju smo donijeli, ili zbog njezinih posljedica, nego zato što smo od odluke odustali. Tipičan primjer toga su situacije u kojima očitujemo neuzdržljivost (*akrasia*) ili slabost volje, tj. postupamo suprotno onomu za što smatramo da je za nas bolje ili da bismo trebali učiniti. Ako čvrsto odlučim da neću jesti nakon 19 sati, a u 19 i 30 ipak pojedem obilnu večeru, zbog toga mogu ili odmah ili kasnije zažaliti. Štoviše, Aristotel tvrdi da je žaljenje karakteristično upravo za neuzdržljive, zbog čega su oni, kako kaže, “izlječivi”, tj. u stanju su prevladati svoju slabost, za razliku od neumjerenih ili raskalašenih, koji će se kasnoj obilnoj večeri prepustiti upravo zato što su odlučili težiti za užiticima kada god je to moguće i te se odluke pridržavaju (Aristotel, 1894, 7.7.1150a21–22; 7.8.1150b29–31; Warren, 2022, 98–116).

Žaljenje zbog odustajanja od odluke ne mora biti ograničeno na slučajeve akrasije, ovisno, između ostaloga, o tom koju koncepciju akrasije zastupamo. Primjerice, možemo vjerovati da je određenu stvar dobro učiniti, ili da bismo ju trebali učiniti, ali zbog određenih razloga nismo u stanju donijeti odluku da ju učinimo. U tom slučaju propuštanje da se donese odluka također može biti razlog za žaljenje, iako to ne mora biti i slučaj akrasije, ovisno o tom što shvaćamo pod akrasijom. Od odluke možemo odustati, i zbog toga žaliti, i zbog razloga koji nemaju nikakve veze s neuzdržljivošću, primjerice zbog više sile ili zbog toga što smo se predomislili, pa prednost sada dajemo drugoj opciji, iako odustajanje od prethodne smatramo vrijednim žaljenja.

(3) Žaljenje ponekad ni na koji način nije povezano s našim odlukama, nego se odnosi na nenamjeravane i posve nepredvidljive posljedice naših radnja, koje su stoga zapravo ishod loše sreće. To su situacije u kojima smo za posljedice svojih radnja odgovorni samo kauzalno, u tom smislu da su kretnje našega tijela inicirale proces koji je doveo do njih, ali nismo odgovorni ni u moralnom ni u

4 Za drukčiju klasifikaciju usp. Baron i McAninch (2019).

pravnom smislu riječi. O jednoj skupini takvih posljedica, naime onima do kojih je došlo zbog neznanja, prvi je raspravio Aristotel (1894, 3.1.1110b24–1111a16; usp. Grgić, 2021; Warren, 2022, 84–97). Jedan od primjera koji navodi situacija je u kojoj liječnik, misleći da pacijentu daje lijek, zapravo mu daje otrov i usmrćuje ga, pri čemu nikako nije mogao znati da zapravo daje otrov, a ne lijek. Liječnik, naravno, ne mora žaliti zbog onoga što se dogodilo. Moguće je da je imao skrivene ubilačke namjere, ali ga nije namjeravao ubiti otrovom. Ako ne žali zbog onoga što se je dogodilo, njegov se postupak ipak može opisati kao nenamjeran i nevoljan ako je uistinu učinjen zbog neznanja. No, ako žali, onda je to, prema Aristotelu, znak da ono što je učinio nije samo nevoljno i nenamjerno, nego i protuvoljno, tj. protivno njegovim namjerama te vrijednosnomu i karakternomu ustroju. U suvremenoj se filozofiji obilno raspravlja o Williamsovu (1981) primjeru vozača čiji je kamion u besprijeckornu stanju, koji vozi veoma pažljivo i sasvim ispravno, ali ipak, bez ikakve vlastite krivnje, pregazi dijete. Duboko žaljenje koje vozač pritom osjeća on osjeća u svojstvu djelatnika, za razliku od žaljenja svakoga promatrača toga događaja, uključujući njegova suputnika u kabini, pa čak i djetetovih roditelja.

3. “*Da sam barem učinio drukčije*”

Opisane situacije međusobno su prilično različite. U (1) nalazimo primjer djelovanja koje je u potpunosti voljno. U tamo opisanim slučajevima imamo kontrolu nad onim što činimo. To vrijedi čak i za slučajeve praktičnoga sukoba, pod uvjetom da oni nisu ishod nekoga oblika prisile, jer kako sam napomenuo, u nekima od takvih sukoba možemo učiniti korak unatrag i ustvrditi da smo se sami, svojim prethodnim voljnim radnjama, doveli u situaciju sukoba. K tomu, u slučajevima opisanima u (1) mi uglavnom znamo što činimo, to jest prilikom odlučivanja o tom što da učinimo uzimamo u obzir širok skup čimbenika. U (2) također nalazimo primjere voljnoga djelovanja, ali i stupanj kontrole i znanje uključeno u donošenje odluke puno su manji. U slučaju akrasije provođenje odluke zapriječeno je intervencijom nekih poriva, strasti i sl., ili pak nekom epistemičkom manjkavošću, primjerice neuzimanjem u obzir svih čimbenika neophodnih za provođenje donesene odluke. Slična vrsta nedostatka kontrole ili znanja očiti su i u drugim slučajevima koji spadaju u (2). Naposljetku, u (3) nemamo djelovanje u pravom, nego samo akcidentalnom smislu riječi: umjesto da kažemo da je liječnik zbog neznanja usmrtio pacijenta ili da je vozač slučajno pregazio dijete, mogli bismo kazati da im se tek dogodilo da su to učinili. Djelatnici opisani u (3) nemaju ni kontrolu nad onim što čine ni relevantno znanje.

Ipak, u svim opisanim situacijama ljudi žale zbog onoga što su učinili. Prema tomu, po svemu sudeći, mora postojati nešto što je u opisanim situacijama zajedničko. Kako ću dolje tvrditi, u svima njima čovjek, kada žali, tada ima vjerovanje da je u trenutku djelovanja mogao i trebao imati više kontrole i znanja nego što je imao, čak i ako, kao u (3), u trenutku djelovanja nije imao nikakvu kontrolu ni ikakvo znanje. Emocija žaljenja je retrospektivna: čovjek iz svojega sadašnjega stanja i rukovoden njime reflektira ne samo o svojim prošlim radnjama, nego, što

je važnije, i o antecedentima radnja koji su tada bili pod njegovom kontrolom. Tvrdim da je u svim trima opisanim situacijama riječ o istoj vrsti retrospektivnoga odnosa. U svim trima opisanim situacijama čovjek koji žali zbog onoga što je učinio upušta se u istu vrstu kontrafaktičnoga prosuđivanja, koje ima istu strukturu i vođeno je istim načelima.

Kako sam kazao, konstitutivna misao žaljenja nije “da su barem stvari bile drukčije”, nego “da sam barem učinio drukčije”. No, misao “da sam barem učinio drukčije” pretpostavlja da sam mogao učiniti drukčije. Dakle, čovjek koji žali zbog onoga što je učinio upušta se, podrobno ili površno, u prosuđivanje o tom što je umjesto onoga što je učinio mogao učiniti, a što je takvo da bi bilo bolje da je to učinio. No, misao da sam mogao učiniti drukčije može značiti više stvari.⁵ U slučaju žaljenja neka su od njezinih značenja sigurno isključena. Primjerice, sigurno nije tako da kada čovjek koji žali pomišlja da je mogao učiniti drukčije, tada misli na to da je umjesto onoga što je učinio mogao učiniti bilo što drugo, pod uvjetom da mu je to fizički, metafizički ili logički bilo moguće učiniti. Naprotiv, u slučaju žaljenja relevantan pojam mogućnosti jest epistemički: čovjek koji žali pomišlja da je s obzirom na svoje znanje mogao učiniti drukčije. Pojam znanja pritom ne trebamo uzeti u strogom smislu. Kada kažemo da čovjek koji žali pomišlja da je s obzirom na svoje znanje mogao učiniti drukčije, pritom mislimo na to da je mogao učiniti drukčije s obzirom na ono što je uključio u svoje prosuđivanje o tom što da učini ili čega je bio svjestan prilikom prosuđivanja o tom što da učini. K tomu, relevantan pojam znanja obuhvaća i znanje činjenica i znanje vrijednosti. Drugim riječima, čovjek koji žali pomišlja da je mogao učiniti drukčije s obzirom na činjenice koje je uključio u prosuđivanje o tom što da učini, kao i s obzirom na ono što je tada smatrao vrijednim. Primjerice, čovjek koji žali zbog toga što je postao inženjer a ne glazbenik pomišlja da je mogao i trebao učiniti drukčije (izabrati poziv glazbenika) s obzirom na činjenice kojih je bio svjestan prilikom izabiranja životnoga poziva (činjenice koje se tiču primjerice njegovih sposobnosti, objektivnih mogućnosti i dr.), kao i s obzirom na vrijednosti koje je gajio (primjerice toga što je smatrao dobrim i ispunjenim životom).

Ipak, takav opis nije sasvim zadovoljavajući. Naime, takav opis sugerira sljedeće kao konstitutivnu misao žaljenja:

(a) Čovjek koji žali zbog onoga što je učinio misli da je mogao učiniti drukčije s obzirom na ono što je neposredno prije ili u trenutku djelovanja uključio u prosuđivanje o tom što da učini, to jest s obzirom na svoje tadašnje znanje o relevantnim činjenicama i vrijednostima.⁶

No to nije dovoljna osnova za žaljenje. S obzirom na ono što je tada uključio u svoje prosuđivanje o tom hoće li izabrati karijeru glazbenika ili inženjera, čovjek i nije mogao izabrati drukčije nego što je izabrao. Ako sada žali zbog svojega izbora, onda mora postojati nešto što tada nije bio uključio u prosuđivanje. Dio njegove sadašnje refleksije čini i pomisao “trebao sam biti pametniji”, što znači

5 O tom sam pisao u Grgić (2019); o pojmu žaljenja usp. posebice str. 154–157.

6 Nešto slično kao (a) zastupa McQueen (2017).

da sada smatra da je skup čimbenika na osnovi kojih je donosio odluku trebao biti širi. Sukladno tomu, sada smatra da je mogao i trebao imati veću kontrolu nad onim što je činio. Isto tako, ako čovjek žali zbog posljedice odluke koju je donio, onda to znači da smatra kako je mogao i trebao i tu posljedicu uzeti u obzir prilikom donošenja odluke. Doduše, predmet žaljenja ponekad je upravo predviđena posljedica odluke, kao kada čovjek žali zbog toga što je smanjujući troškove poslovanja izazvao nečije otpuštanje, što je posljedica koja jest bila uzeta u obzir prilikom donošenja odluke. I u tom je slučaju, kao i u slučaju praktičnoga sukoba, moguće učiniti korak unatrag: čini mi se da ako čovjek uistinu žali zbog toga što je njegova radnja smanjivanja troškova dovela do nečijega otpuštanja, onda to uključuje i svijest o tom da je smanjivanje troškova možda mogao izbjeći — dakle, da u obzir nije uzeo sve čimbenike. Naposljetku, uočimo da (a) nije dovoljna osnova za slučajeve akrasije. Neuzdržljiv čovjek čini ono za što zna da ne bi smio činiti. Ako zbog toga žali, to uključuje misao da je mogao učiniti drukčije, što pak znači da smatra da je mogao djelovati na osnovi drugoga skupa čimbenika nego što je onaj na osnovi kojega je djelovao.⁷

Ako (a) nije dovoljna osnova za žaljenje, onda bismo mogli pokušati s:

(b) Čovjek koji žali zbog onoga što je učinio misli da je mogao učiniti drukčije s obzirom na ono što sada (to jest kada osjeća žaljenje) uključuje u razmišljanje o onom što je učinio, to jest s obzirom na svoje sadašnje znanje o relevantnim činjenicama i vrijednostima.

No, u takvoj se formulaciji i (b) čini neprihvatljivim. Naime, čini se da on sugerira da čovjek može žaliti zbog onoga što je učinio iako tada nije ni znao da može drukčije, nego to doznaje tek naknadno. U tom slučaju žaljenje ne izgleda opravdanim. S druge strane, međutim, gore sam među situacije u kojima se javlja žaljenje ubrojio i (3), situacije u kojima čovjek djeluje zbog neznanja i tek kasnije doznaje pojedinosti o relevantnim čimbenicima. I on pomišlja “trebao sam biti pametniji”: budući da je duboko potresen onim što se je dogodilo, njegova kontrafaktička refleksija uključuje scenarije koji mu tek sada mogu pasti na pamet. Liječnik koji je dao pogrešan lijek tako može pomišljati da je trebao nekako predvidjeti što bi se moglo dogoditi, da je trebao dvaput provjeriti (iako to inače nikada ne čini) i dr. To je i očitije u slučaju Williamsova vozača kamiona. On razmišlja o tom kako se to što se je dogodilo ne bi dogodilo da je stao na benzinskoj crpki pored koje je prošao, da je vozio sporije ili brže i dr. Takve čimbenike tek sada može uzeti u obzir, a razmišljanje o njima dio je spoznajne sastavnice emocije žaljenja.

Stoga je najprimjereneje smatrati da:

(c) Čovjek koji žali zbog onoga što je učinio misli da je mogao učiniti drukčije s obzirom na ono za što sada smatra da je tada mogao ili trebao učiniti, tj. s obzirom na ono što sada uključuje u razmišljanje o onom što je tada mogao ili trebao učiniti.

7 Na to se, u širem smislu riječi, svodi Davidsonovo (1970, 21–42) objašnjenje akrasije.

Ono za što čovjek sada smatra da je u prošlosti propustio učiniti može poprijeti blaže ili ekstremne oblike, to jest opseg onoga za što smatra da je mogao i trebao uzeti u obzir prije djelovanja može biti uža ili šira, ovisno o situaciji i snazi emocije. Za Williamsova vozača kamiona taj je opseg ekstremno širok: njegovo kontrafaktičko razmišljanje sada uključuje scenarije koje je prije nesreće mogao uzeti u obzir samo da je imao nadljudsku moć predviđanja. No, to je samo izraz sadašnjega očaja. Struktura njegova razmišljanja ista je kao i struktura razmišljanja onoga tko žali zato što u obzir nije uzeo scenarij koji je puno vjerojatniji. Uostalom — osim ako očaj ne postane patološki — vozač će vjerojatno prije ili kasnije prestati sa širokim kontrafaktičkim razmišljanjem. Ako pak čovjek žali zbog nepredviđene, ali prije djelovanja predvidljive posljedice svoje radnje, njegovo će se kontrafaktičko rasuđivanje usredotočiti samo na taj jedan scenarij, onaj u kojem je ta posljedica prije odluke bila uzeta u obzir.

Prema tomu, ono što rukovodi izborom relevantnih prošlih alternativa koje figuriraju u kontrafaktičkom razmišljanju jest sadašnja perspektiva. Čovjek koji žali zbog onoga što je učinio iz sadašnje perspektive — iz svojega sadašnjega epistemičkoga i vrijednosnoga ustroja — retrospektivno zaključuje da mu je u trenutku djelovanja bio dostupan širi skup čimbenika, koje je trebao uzeti u obzir. Ako žali zbog toga što je postao inženjer a ne glazbenik, to znači da iz sadašnje perspektive zaključuje da mu je prije donošenja odluke bio dostupan skup čimbenika, koje nije bio uzeo u obzir, koji su takvi da bi mu, da ih je uzeo u obzir, sugerirali da bi mu život glazbenika bio bolji. On ne žali zato što mu se sada čini da bi mu, zbog čimbenika koji su se pojavili nakon što je donio odluku, život glazbenika bio bolji. Naprotiv, on žali zato što smatra da su ti čimbenici postojali i prije nego što je donio odluku, ali ih nije bio uzeo u obzir. Ista struktura razmišljanja može se razabrati i u slučajevima akcidentalnoga djelovanja, samo što su u njima uključeni scenariji koji su znatno udaljeni od zbilje. No, sve dok se razložno može smatrati da su, koliko god daleki, ipak uistinu bili dostupni, žaljenje ne zalazi u područje patološkoga.

4. *Žaljenje, identifikacija i odgovornost*

Kada bismo smatrali da je vozačevo žaljenje iracionalno ili neopravdano, tada bismo zapravo tvrdili da se on može hladno distancirati od onoga što se je dogodilo. No, osim što bi takvo distanciranje izazvalo zgražanje okoline, što je s njim zapravo pogrešno? Kako sam spomenuo, Williamsov odgovor glasi da bi zauzimanje takva stava značilo da je vozač izgubio svoj identitet i karakter kao djelatnika. To je prilično snažna, ali i nejasna tvrdnja, koju donekle razjašnjava u sljedećem odlomku:

Čovjekova povijest kao djelatnika mreža je u kojoj je sve što je proizvod volje okruženo, podržano i dijelom oblikovano stvarima koje nisu proizvod volje, i to tako da razmišljanje može ići samo u jednom od dvaju smjerova: ili u tom smjeru da tvrdimo kako je odgovorno djelovanje prilično površan pojam, koji ima ograničenu ulogu u

harmoniziranju onoga što se događa, ili pak u tom smjeru da tvrdimo kako on nije površan pojam, ali da se u krajnjoj liniji ne može pročitati. (Williams, 1981, 29)

Dakle, prema Williamsu, čovjekov identitet kao djelatnika ne sačinjavaju samo njegove voljne, nego i njegove akcidentalne radnje. Te dvije sastavnice čine nerazmrsivo jedinstvo, mrežu u kojoj je jedna sastavnica isprepletena s drugom. Ono što tu mrežu “harmonizira”, to jest dvije sastavnice čini jedinstvenom cjelinom koja predstavlja ukupnost ljudskoga djelovanja, jest odgovornost. No nije jasno o kakvom je pojmu odgovornosti riječ. Očito je da nije riječ o “pročišćenoj” odgovornosti, to jest odgovornosti koja vrijedi samo za voljne radnje. Očito je, isto tako, da harmonizirajuća odgovornost ne može biti samo kauzalna. Jer, iako smo nesumnjivo kauzalno odgovorni i za voljne i za akcidentalne radnje, pojam kauzalne odgovornosti sigurno nije dovoljno čvrst da bi osigurao potrebno jedinstvo. S druge strane, pojmovi moralne i pravne odgovornosti u nekim su slučajevima akcidentalnih radnja očito neprimjenljivi.

Ako pristanemo na tvrdnju da vozačevo žaljenje proizlazi iz njegova identiteta kao djelatnika, onda nije dovoljno da područje akcidentalnoga djelovanja položimo pored područja voljnoga djelovanja i tvrdimo da je jedno neuklonjivo od drugoga. No, ako prihvatimo razmatranja iz prethodnoga odjeljka, prema kojima svaki slučaj žaljenja zbog vlastite prošle radnje ima u osnovi istu strukturu i rukovođen je istim načelima, bez obzira na to je li radnja o kojoj je riječ voljna ili akcidentalna, onda mislim da imamo nekakvo polazište na osnovi kojega možemo identificirati važna zajednička obilježja područja voljnoga i akcidentalnoga djelovanja, to jest situacija (1)–(3) iz drugoga odjeljka.

Prvo, misao “mogao sam učiniti drukčije”, kao i struktura razmišljanja koje se na njoj zasniva, povlači za sobom da onaj tko žali i tko ima tu misao prisvaja radnju zbog koje žali kao svoju, tj. s njom se identificira. To ne vrijedi za onog tko razmišlja polazeći od misli “da su stvari barem bile drukčije”. “Da barem nije bilo tako da sam morao birati između pomaganja prijatelju u nevolji i ispunjavanja obećanja” sugerira da sam bio prisiljen prekršiti obećanje i da, iako se zbog toga nelagodno osjećam, ta je radnja nešto od čega se mogu na neki način ograditi i što mogu promatrati kao ishod više sile. No, ako sam sâm sebe naveo na to da moram birati, onda se od onoga između čega moram birati ne mogu na taj način ograditi. Prema tomu, žaljenje sugerira čovjekovo priznanje da je on taj koji je učinio radnju i koji se može identificirati kao djelatnik. To vrijedi čak i ako je ono što je učinio ishod okolnosti na koje nije mogao utjecati. Kada bi Williamsov vozač kamiona pomišljao samo “da su stvari barem bile drukčije”, a ne “mogao sam učiniti drukčije”, tada njegova emocionalna reakcija ne bi bila žaljenje u svojstvu djelatnika, nego promatrača.

Drugo, prisvajanje radnje kao svoje što ga očituje žaljenje uvijek je prisvajanje u određenom svojstvu, to jest ono je relativno u odnosu na ulogu u kojoj djelatnik razmišlja o onom što je učinio i obilježja situacije. Kao ilustraciju možemo uzeti drugi poznati Williamsov primjer, koji se dijelom zasniva na nekim činjenicama iz života slikara Paula Gauguina. Gauguin je odlučio napustiti svoju ženu i djecu u Parizu kako bi otišao na Tahiti s namjerom da postane slavan slikar. U trenut-

ku donošenja odluke on ne zna kako će stvari na koncu ispasti. Ishod njegova pothvata — njegov uspjeh ili neuspjeh — u velikoj je mjeri stvar sreće. Ako uspije, smatra Williams, odluka mu je retrospektivno opravdana i ne može žaliti zbog nje. Ako ne uspije, ostaje mu samo žaljenje (Williams, 1981, 35–36).

Ipak, čini mi se da su stvari malo složenije. Gauguinov uspjeh retrospektivno opravdava njegovu odluku da napusti ženu i djecu i tako, prema Williamsovu mišljenju, onemogućava žaljenje zbog nje. No, tomu je tako samo ako Gauguin shvatimo kao nekog tko se identificirao sa svojom umjetničkom karijerom i čija je sadašnja situacija, situacija na osnovi koje prosuđuje svoje prošle radnje, u potpunosti oblikovana takvom identifikacijom. Svoj identitet kao djelatnika Gauguin razumije isključivo kao identitet nekoga tko smjera ostvarenju svojega umjetničkoga projekta. To potom znači da bi na osnovi iste vrste identiteta Gauguin prosuđivao svoje prošle radnje i u slučaju neuspjeha, koji, prema Williamsu, povlači žaljenje zbog odluke. No, tomu sigurno ne bi bilo tako: u tom bi slučaju žalio kao moralni djelatnik, a ne kao netko tko je predan umjetničkomu samoostvarenju. Stoga Gauguinov identitet kao djelatnika moramo shvatiti kao kombinaciju najmanje dvaju čimbenika, umjetničkoga i moralnoga, a Gauguinova nesposobnost za žaljenje u slučaju uspjeha znači samo to da umjetnički čimbenici imaju prevagu. U svojstvu umjetnika Gauguin ne može žaliti, no u svojstvu moralnoga djelatnika mogao bi kada bi mu umjetnički projekt propao ili kada se, u slučaju uspjeha, ne bi u potpunosti identificirao s umjetničkim projektom.⁸

Williamsov Gauguin prikazan je, dakle, kao osoba s ekstremno monističkim shvaćanjem vlastita identiteta. Kao takav, on nema osnove za žaljenje koju bi, prema Williamsovu opisu, imao kada bi bio suočen s neuspjehom ostvarenja toga jednoga jedinoga identiteta koji ima. Stoga žaljenje zbog vlastite radnje treba shvatiti kao njezino prisvajanje s određenoga, u danoj situaciji prevladavajućega stajališta. Kada žalimo zbog onoga što smo učinili, tada žalimo u svojstvu poslodavca ili zaposlenika, roditelja ili djeteta, u svojstvu nekoga tko retrospektivno razmišlja o svojoj karijeri i dr.

Naposljetku, prisvajajući radnju kao vlastitu, čovjek koji žali na neki način preuzima odgovornost za nju. Riječ je o veoma uskom pojmu odgovornosti (no ipak snažnijem od kauzalne odgovornosti), koji se sastoji u jednostavnom priznanju “da, ja sam taj koji je to učinio” i spremnosti da se podnesu bilo koje sankcije koje su uobičajene za slučaj o kojem je riječ, bilo personalne bilo interpersonalne. Smisao u kojem vozač kamiona sebe može smatrati odgovornim za smrt nije tek kauzalni, jer on sebe poima kao nešto više od promatrača ili objekta u onom što se je dogodilo. S druge strane, on sebe ne mora smatrati ni moralno ni pravno odgovornim. On sebe smatra odgovornim jednostavno kao onaj tko je nešto učinio. Upravo je to ono što objašnjava činjenicu da on osjeća spremnost i potrebu za pružanjem nekakva obeštećenja ili naknade o kojoj govori Williams (1981, 28). To je, recimo to tako, najopćenitiji i najuži pojam odgovornosti koji možemo imati kao djelatnici.

8 Za opsežnu kritiku Williamsova opisa Gauguinove situacije usp. Wallace (2013, pogl. 4.1).

Zaključak

Ono što smo učinili ponekad je razlog za žaljenje. Kada žalimo, tada to što smo učinili, uspoređujući ga sa širim ili užim skupom stvari koje smo također mogli učiniti, potvrđujemo kao svoju radnju i kao nešto za što smo odgovorni. To potvrđivanje ono je što harmonizira područje voljnoga i akcidentalnoga ili gore razlučene situacije (1)–(3).

Razmatranje žaljenja stoga sugerira općenitiji zaključak u pogledu onoga što smatramo granicama djelovanja. S objektivne točke gledišta, moglo bi se činiti da ne postoji nešto što je vozač kamiona učinio. Njemu se je, naprotiv, nešto dogodilo, a on sam u tom nije djelatnik, nego stvar, baš kao i kamion. S njegove točke gledišta, međutim, on je u punom smislu riječi djelatnik koji je nešto učinio i za što osjeća odgovornost. Štoviše, ako prihvatimo gornja razmatranja, do toga je stava došao istom vrstom razmišljanja kao i onaj za koga i objektivno priznajemo da je u punom smislu riječi djelatnik. Ispada da su granice unutar kojih sami sebe shvaćamo kao djelatnike definirane našim emocionalnim stavom prema vlastitim radnjama. Objektivno govoreći, žaliti zbog onoga što smo učinili moguće je samo ako smo to uistinu učinili. No, iz vlastite perspektive svakoga od nas, izgleda da je istina obrnuta: da smatramo da smo nešto uistinu učinili samo ako zbog toga možemo žaliti.

Literatura

- Aristotel (1894). *Ethica Nicomachea*. Oxford: Oxford University Press.
- Bagnoli, Carla (2000). Value in the guise of regret. *Philosophical Explorations*, 3(2), 169–187.
- Baron, Marcia (1988). Remorse and agent–regret. *Midwest Studies in Philosophy*, 13(1), 259–281.
- Baron, Marcia; McAninch, Andrew (2019). Regret. U: H. LaFollette (ur.), *The International Encyclopedia of Ethics*. Oxford: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781444367072.wbiec743.pub2>
- Davidson, Donald (1970). *Essays on Actions and Events*. Oxford: Oxford University Press.
- Grgić, Filip (2019). “Mogao sam učiniti drukčije.” *Prolegomena*, 18(2), 149–166.
- Grgić, Filip (2021). Ignorance, involuntariness, and regret in Aristotle. *International Journal of Philosophical Studies*, 29(3), 351–369.
- Kahneman, Daniel; Tversky, Amos (1982). The simulation heuristic. U: D. Kahneman et al. (ur.), *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases* (str. 201–208). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kamtekar, Rachana; Nichols, Shaun (2019). Agent–regret and accidental agency. *Midwest Studies in Philosophy*, 43(1), 181–202.
- Lacković Grgin, Katica (2012). Žaljenja: fenomenologija, konceptualizacije i istraživanja. *Društvena istraživanja*, 21(3), 651–670.
- McQueen, Paddy (2017). When should we regret? *International Journal of Philosophical Studies*, 25(5), 608–623.
- Scarre, Geoffrey (2017). The “constitutive thought” of regret. *International Journal of Philosophical Studies*, 25(5), 569–585.
- Sussman, David (2018). Is agent–regret rational? *Ethics*, 128(4), 788–808.

Wallace, R. Jay (2013). *The View from Here: On Affirmation, Attachment, and the Limits of Regret*. Oxford: Oxford University Press.

Warren, James (2022). *Regret: A Study in Ancient Moral Psychology*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, Bernard (1973). *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956–1972*. Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, Bernard (1981). *Moral Luck*. Cambridge: Cambridge University Press.

Reasons for Regret

*Filip Grgić**

Summary

The paper discusses the idea suggested by Bernard Williams that agent–regret has to do with our identity and character as agents. It is argued, contra Williams, that the constitutive thought of agent–regret is not “how much better if it had been otherwise,” but rather “how much better if I had done otherwise.” It is also argued that the thought “how much better if I had done otherwise” applies to a wide variety of actions—genuine or full-blooded actions, akratic actions, and accidental actions. By feeling agent–regret, the agent assumes that the action is his/her own and takes a kind of responsibility for it, regardless of whether it is a case of genuine or accidental agency. It is concluded that agent–regret delimits the boundaries of that which each of us—from a first person perspective—views as his/her own action.

Keywords: *Bernard Williams; agency; emotions; responsibility; regret*

* Filip Grgić, Ph.D., Senior Research Fellow, Institute of Philosophy. Address: Ulica grada Vukovara 54, 10 000 Zagreb, Croatia. E-mail: filip@ifzg.hr